

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4

ЗЛОВЖИВАННЯ СВОБОДОЮ ДОГОВОРУ В ДЕЯКИХ ПРАВОЧИНАХ З ВАДАМИ ВОЛІ

ABUSE OF CONTRACT FREEDOM IN SOME TRANSACTIONS WITH VICIES OF THE WILL

Алексій Р.В., аспірант
кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена дослідженню правової природи зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі. Акцентується увага на залежності реалізації принципу свободи договору від внутрішньої волі особи, яка має намір учинити правочин, і констатується, що порушення свободи договору призводить до вчинення правочину з вадами волі. Також у науковому дослідженні наводяться конкретні ознаки наявності факту зловживання свободою договору в деяких правочинах з вадами волі.

Ключові слова: свобода договору, зловживання свободою договору, правочин з вадами волі, тяжка обставина, обман, зловмисна домовленість, насильство.

Статья посвящена исследованию правовой природы злоупотребления свободой договора в сделках с пороками воли. Акцентируется внимание на зависимости реализации принципа свободы договора от внутренней воли лица, имеющего намерение совершить сделку, и констатируется, что нарушение свободы договора приводит к совершению сделки с пороками воли. Также в научном исследовании приводятся конкретные признаки наличия факта злоупотребления свободой договора в некоторых сделках с пороками воли.

Ключевые слова: свобода договора, злоупотребление свободой договора, сделка с пороками воли, тяжелое обстоятельство, обман, злонамеренная договоренность, насилье.

The article is devoted to research of the legal nature of contract freedom abuse in transactions with vices of will. There are following transactions with vices of will: transaction made under influence of fraud, transaction made under influence of violence, transaction made as a result of a malicious agreement of one party's representative with the other party and transaction made under influence of hard fact. Freedom of contract is the main principle of civil law, which must be respected by subjects when they make a contract. Attention is focused on the dependence of the realizations of the contract freedom principle on the internal will of the person who intends to make a deal, and it is stated that the violation of the contract freedom leads to a deal with vices of will. Non-observance of this rule leads to abuse of contract freedom. The main features of contract freedom abuse are illegality and intention.

Also in this scientific research the specific features of the existence of a fact contract freedom abuse in some transactions with vices of will are given. One of the most common examples of contract freedom abuse is a transaction made under influence of hard fact and on extremely unfavorable conditions. The abuse of the contract freedom in a transaction made under influence of hard fact is manifested in the actions of one of the parties of such contract who knows the difficult financial situation, the serious illness of the other party and use it for personal gain or benefit of third persons and motivates this party intentionally to make disadvantageous transaction.

The contract freedom abuse in transaction made under influence of fraud – is the commission of intentional illegal fraudulent actions by one party to the other party, who didn't know and couldn't know about the using of fraud. The purpose of such fraud is making a contract and getting some benefit

The transaction made as a result of a malicious agreement of one party's representative with the other party is an example of contract freedom abuse because one of the parties to the agreement, abusing his right to conclude an agreement, motivated another party who has made an act through a representative (who is in malicious agreement with the other party) to the making of an act that does not correspond to its internal will and harms its rights and interests.

Abuse of the contract freedom in transaction made under influence of violence means that the one party use the violence or the threat of its using to force the other party intentionally to conclude an act which doesn't wanted by this person.

Key words: freedom of contract, abuse of contract freedom, transaction with vices of will, hard fact, fraud, malicious agreement, violence.

Свобода договору – найважливіший принцип, якого необхідно дотримуватися суб'єктам під час укладення договорів (правочинів). Варто зазначити, що реалізація принципу свободи договору тісно пов'язана з внутрішньою волею учасника цивільних правовідносин, оскільки особа – сторона договору, відповідно до ст. 627 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), є вільною в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [1]. Порушення встановлених меж свободи договору призводить до зловживання свободою договору. Як наслідок, таке зловживання спричиняє деформацію внутрішньої волі одного, кількох або ж усіх учасників договору, тобто має місце вчинення правочину з вадами волі. Необхідно зауважити, що в цивільному обороті кількість таких правочинів постійно зростає.

Про це свідчить, зокрема, велика кількість звернень до суду з позовами про визнання цих правочинів недійсними. Отже, з огляду на це та недостатню увагу науковців до цієї проблеми, необхідно визначити, як саме проявляється зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі.

Проблема зловживання свободою договору натеper недостатньо досліджена. Вона є предметом досліджень таких науковців, як О.А. Беяневич, А.Р. Давлетова, Ю.Л. Єршов, А.С. Ісайкіна, Т.Г. Ковальчук, Х.Г. Колінчук, М.В. Кратенко, С.С. Немченко, С.А. Параскевова, Ю.В. Романець, В.Г. Ротань, О.В. Шестакова й інші.

Метою статті є з'ясування сутності зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі, а також визначення конкретних ознак такого зловживання під час учинення деяких видів зазначених правочинів.

Як відомо, до правочинів з вадами волі належать правочин, учинений дієздатною особою, яка в момент його

вчинення не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними; правочин, учинений під впливом помилки; правочин, учинений під впливом обману; правочин, учинений під впливом насильства; правочин, учинений унаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочин, учинений під впливом тяжкої обставини й на вкрай невідгідних умовах; фіктивний правочин; удаваний правочин.

Якщо звернути увагу на власне назву терміна «зловживання свободою договору», то можна зробити висновок, що особа – учасник договору – вчиняє умисні неправомірні дії. А отже, ми не можемо говорити про наявність зловживання у правочинах, учинених дієздатною особою, яка в момент їх учинення не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, а також у правочинах, учинених під впливом помилки, оскільки в діях сторін правочину немає умислу, їхня воля сформувалася внаслідок впливу внутрішніх факторів, які залежать від самої особи.

Одним із найпоширеніших прикладів зловживання свободою договору є правочин, учинений під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідгідних умовах. У науці цивільного права щодо таких правочинів часто вживають термін «кабальний». О.В. Шестакова наводить такі ознаки кабального правочину: правочин укладений потерпілою особою; здійснений на вкрай невідгідних для неї умовах; учинений вимушено – внаслідок збігу тяжких обставин, а інша сторона в правочині свідомо використовувала ці обставини; крім того, йдеться не про одну важку обставину, а про збіг тяжких обставин, під впливом яких особа вчинила правочин, і не про просту невідгідність укладення правочину, а про «вкрай невідгідні умови» [2]. К.В. Скиданов зазначає, що в кабальних правочинах одна особа має намір скористатися бідною іншою й дістати собі за безцінь те, що коштує значно дорожче [3, с. 158]. Умовою визнання правочину кабальним також є усвідомлення недобросовісною стороною умисного характеру своїх дій, а потерпілою – розуміння невідгідності для себе укладеного договору. Обставини, що впливають на формування волі, виникають незалежно від іншого учасника договору, проте він усвідомлює їх наявність і використовує їх для укладення вигідного для себе, але вкрай невідгідного для контрагента договору. У діях недобросовісної сторони виявляється чітко виражений умисел, тобто внутрішнє ставлення в цьому випадку має характер умисних намірів використати ситуацію у власних інтересах [4, с. 119].

У правовому висновку Верховний Суд України виходить із такого: «Правочини, що вчиняються особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невідгідних умовах, характеризуються тим, що особа їх вчиняє добровільно, усвідомлює свої дії, але вимушена це зробити через тяжкі обставини і на вкрай невідгідних умовах, а тому волевиявлення особи не вважається вільним і не відповідає її внутрішній волі» [5].

Щодо правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідгідних умовах, О.А. Беляневич висловлює думку, що норма ст. 233 ЦК безпосередньо стосується реалізації принципу свободи договору, який, відповідно до ст. 627 ЦК, абз. 2 ч. 4 ст. 179 Господарського кодексу України, включає можливість вільно укладати договори на будь-яких умовах, а суду надається право оцінювати невідгідність умови договору, який не суперечить законодавству [6, с. 107]. Дійсно, суб'єкти цивільних правовідносин можуть укласти будь-який договір з однією тільки умовою, щоб цей договір не порушував норм чинного законодавства. Проте якщо особа укладає договір, будучи під впливом тяжкої обставини, а інша сторона цим скористалася, то цілком справедливо можна говорити про наявність факту зловживання у відносинах між цими суб'єктами.

М.В. Кратенко в дослідженні висловлює думку, що для визнання кабального правочину недійсним необхідно наявність одночасно трьох обставин: правочин укладений

суб'єктом (потерпілим) вимушено, внаслідок збігу тяжких обставин; умови правочину є вкрай невідгідними для потерпілого; інша сторона у правочині обізнана про обставини, за яких діє потерпілий, і використовує їх для власної вигоди [7, с. 42]. Ураховуючи притаманні для правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідгідних умовах, ознаки, можна зробити висновок, що під час укладення такого правочину наявне зловживання свободою договору.

Отже, правочин, учинений під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідгідних умовах, є досить яскравим прикладом зловживання свободою договору. Цьому підтвердженням є відповідність низки ознак, притаманних для зловживання свободою договору, а саме:

1) наявність в особі повної цивільної дієздатності, що передбачає можливість реалізації тих прав та обов'язків, які можуть виникнути під час укладення цього договору;

2) це двосторонні правовідносини з передбаченням певного обсягу прав та обов'язків для обох сторін;

3) один із учасників договору пропонує й спонукає іншого учасника укласти правочин на нерівних і невідгідних умовах для нього;

4) укладення такого договору порушує загальні норми про рівність сторін у договорі, деякі спеціальні норми, які встановлюються для конкретного виду договору, а також моральні засади суспільства. У цьому випадку в силу того, що для однієї зі сторін умови договору є вкрай невідгідними та несприятливими, статус цієї сторони в правочині є суттєво нижчим, аніж в іншого учасника договору;

5) під час укладення правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідгідних умовах, сторона або сторони виходять за передбачені ЦК межі, а саме: порушуються права й інтереси іншої сторони в договорі; ці дії можуть учиняються з метою завдати шкоди іншій особі (у цьому випадку одній зі сторін у договорі); недотримання моральних засад суспільства тощо;

6) спонукання особи до вчинення правочину на вкрай невідгідних умовах має умисний характер. Тобто одна зі сторін знає про скрутне матеріальне становище, важку хворобу іншої сторони чи її близьких, а також інші тяжкі обставини, під впливом яких діє друга сторона під час укладення договору. Проте шляхом умовляння та переконання схиляє цю особу до вчинення невідгідного й нерівноцінного для неї договору;

7) друга сторона під час укладення договору скористалася тим, що в момент укладення цього договору інша сторона перебувала під впливом тяжкої обставини;

8) одна зі сторін переконує іншу укласти кабальний договір з певною метою, а саме: отримання певної вигоди для себе чи третіх осіб; завдання шкоди правам та інтересам іншій стороні.

Причому про зловживання свободою договору під час учинення правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідгідних умовах, можна говорити лише в тому випадку, коли одна зі сторін, знаючи про наявність тяжких обставин у житті іншої сторони, все ж спонукає до вчинення кабального правочину. Якщо особа, яка перебуває в скрутному матеріальному становищі, сама є ініціатором укладення невідгідного для себе договору, то тут не йде мова про вихід за межі, передбачені законом, чи певні умисні дії іншої сторони, а отже, і про зловживання свободою договору. Немає й мети отримати певну вигоду з боку другого учасника правочину. У цьому випадку особа, усвідомлюючи своє важке становище, сама вчиняє необхідні дії в напрямі реалізації такого правочину, хоча цей правочин за заявою потерпілої особи також може бути визнаний судом недійсним.

Отже, зловживання свободою договору у правочині, вчиненому під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідгідних умовах, проявляється в діях однієї зі сторін такого правочину, яка, знаючи про важке матеріальне

становище, тяжку хворобу іншої сторони чи її близьких тощо, скористалася цим для особистої вигоди чи вигоди третіх осіб та умисно спонукала укласти вкрай не вигідний для цієї сторони правочин.

Цікавим видається також з'ясування наявності факту зловживання свободою договору у правочинах, учинених під впливом обману. З огляду на диспозицію ст. 230 ЦК, такі правочини чітко ілюструють зловживання свободою договору.

Якщо звернути увагу на формулювання ст. 230 ЦК, можна констатувати, що обман може вчинятися в активній чи пасивній формах: заперечення наявності обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або замовчування їх існування. З такою позицією погоджується більшість науковців. Автор також дотримується цієї думки.

А.В. Пермяков щодо обману наводить таке: «Під час аналізу обману як підстави визнання правочину недійсним звертає на себе увагу та обставина, що обман складається з двох складників. Перша – повинно мати місце невідання особи або її неправильне уявлення щодо значущих елементів правочину, у тому числі й обставин, що знаходяться за його межами. Друга – для кваліфікації обману необхідна наявність впливу на волю особи, яка здійснює правочин, що хоча й зближує обман із примусом і погрозою, але, на відміну від останніх, воля особи, яка вчиняє правочин, несвідомо підкоряється волі особи, яка обманює» [8, с. 132]. О.В. Гутніков також дотримується схожої думки, зазначаючи, що під час здійснення правочину під впливом обману формування волі потерпілого відбувається не вільно, а вимушено, під впливом недобросовісних дій інших осіб, які полягають в умисному створенні в потерпілого помилкового уявлення про обставини, що мають значення для укладання правочину [9, с. 318].

Отже, розуміння правочину, вчиненого під впливом обману, як зловживання свободою договору підтверджується такими ознаками:

- 1) особи-сторони в договорі мають необхідний обсяг дієздатності;
- 2) суб'єкти цивільних правовідносин учиняють певні правові дії в напрямі реалізації договору, тобто одна сторона пропонує, а інша – приймає певні умови договору;
- 3) одна зі сторін учиняє певні дії, які спонукають іншу сторону вчинити правочин, що не відповідає її справжній волі, шляхом уведення в оману щодо істотних умов договору або замовчування існування таких обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину. Це, у свою чергу, є порушенням норм цивільного законодавства;
- 4) одна зі сторін не знала й не могла знати про застосування обману щодо неї другою стороною;
- 5) такими оманними діями одна зі сторін виходить за межі свободи договору, які встановлюються законом, при цьому порушуючи права іншої сторони або третіх осіб;
- 6) порушення цих меж, тобто застосування обманних дій, має характер умислу. Цьому підтвердженням є й положення ст. 230 ЦК, у якій зазначено, що «одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману»;
- 7) укладення такого договору в основному спрямовано на досягнення певної мети (власне укладення договору з вадою волі; завдання шкоди правам та інтересам другої сторони; отримання певної матеріальної вигоди). Хоча на практиці багато випадків, коли правочини, вчинені під впливом обману, укладаються без будь-якої конкретної мети.

Виходячи з вищенаведених ознак, можемо зазначити, що зловживання свободою договору у правочинах, учинених під впливом обману, полягає в здійсненні умисних неправомірних обманних дій однією стороною щодо іншої сторони, яка не знала й не могла знати про застосування щодо неї обману, з метою спонукання до вчинення правочину та отримання певної вигоди.

Також необхідно розібратися, чи можна вважати зловживання свободою договору передбачений ст. 232 ЦК

правочин, учинений унаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Відповідно до ч. 1 цієї статті, цей правочин визнається судом недійсним [1]. Як сказано вище, цей правочин особливий складною системою правовідносин між його суб'єктами («довіритель-представник»; «представник – друга сторона в правочині»; «довіритель – друга сторона»). Варто з'ясувати, де саме в такому правочині може виникнути зловживання свободою договору? І чи може взагалі існувати в таких правовідносинах зловживання?

Беручи до уваги ознаки зловживання свободою договору, варто сказати, що правочин, учинений унаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, може бути прикладом зловживання свободою договору. Цьому підтвердженням є такі аспекти: а) наявність договірних правовідносин між суб'єктами, які включають оферту, акцепт, а також перелік прав та обов'язків; б) вихід за межі дозволеної свободи договору шляхом завдання шкоди інтересам одній зі сторін у договорі; в) ці дії є неправомірними; г) такий вихід за дозволені законом межі має умисний характер; ґ) ці неправомірні дії спрямовані на досягнення певної мети (завдання шкоди інтересам однієї зі сторін; д) отримання певного виду вигоди з боку представника і другої сторони тощо).

Але необхідно взяти до уваги деякі моменти. Ураховуючи, що зловживання свободою договору виникає внаслідок дій однієї або двох сторін (багатьох сторін, якщо договір передбачає більше, ніж два суб'єкти), під час виникнення правочину, вчиненого внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, зловживання може виникнути тільки в другій сторони, тобто в тієї, яка зловмисно домовляється з представником іншої сторони, тоді як інша сторона не знає й не може знати про факт наявності змови між її представником і другою стороною.

Проте як тоді бути з таким суб'єктом, як представник, який також діє з умислом? Але не можна забувати той факт, що особа, яка діє через представника, не здогадується про наявність змови проти неї між представником і другою стороною, а представник діє на шкоду інтересам свого довірителя. Тим паче представник є не окремою стороною в цьому договорі, а виступає в інтересах однієї зі сторін (на підставі іншого договору). Тобто представник виступив знаряддям для переконання іншої сторони вчинити дефектний правочин.

Хоча не виключається той факт, що представник, порушуючи умови договору про представництво, може виступити ініціатором змови проти свого довірителя для отримання особистої вигоди. Але й у цьому випадку особа, яку представляють, не знала й не могла дізнатися, що вона вчиняє правочин у результаті зловмисної домовленості свого представника з другим контрагентом. Такий договір не відповідає його справжній волі, як наслідок, він є правочинном з вадою волі та може бути визнаний судом недійсним.

З огляду на вищенаведене, можна зазначити, що правочин, учинений унаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є прикладом зловживання свободою договору, тому що одна зі сторін договору, зловживаючи своїм правом на укладення договору, спонукала іншу сторону, яка діє через представника (що, у свою чергу, перебуває в зловмисній домовленості з другою стороною), до вчинення правочину, що не відповідає її внутрішній волі й шкодить її правам та інтересам.

Говорячи про зловживання свободою договору, не можна оминати й правочин, учинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК). На думку С.В. Герасимовського, сьогодні досить часто зустрічаються випадки застосування насильницьких дій з метою спонукати особу укласти правочин (в основному це стосується укладення договорів дарування чи інших договорів щодо відчуження майна) [10, с. 43]. Я.Н. Важин насильство та погрозу роз-

глядає як дії, які завдають шкоду, як наслідок, вони є зловживанням правом [11, с. 107]. Ураховуючи положення ст. 627 ЦК, сторони можуть укласти будь-який договір, який не суперечить чинному законодавству. Проте процедура укладення договору повинна проходити вільно. Якщо говорити про правочин, учинений під впливом насильства, то тут цей аспект ігнорується. Стаття 231 ЦК передбачає недійсність правочинів, які вчинені особою проти її волі, внаслідок застосування до неї насильства чи погрози застосування насильства [1]. А.С. Бахаєва, говорячи про правочин, учинений під впливом насильства, зазначає, що особа, яка вчиняє невиконаний для себе правочин, виражає волю під впливом заподіяних фізичних чи моральних страждань [12, с. 82]. Така ситуація чітко ілюструє порушення принципу свободи договору однією зі сторін щодо другої сторони. Тому в цьому випадку варто говорити про зловживання свободою договору під час укладення такого правочину. Якби насильство не застосовувалося б, то учасник правочину не вчинив би такого правочину. У свою чергу, інший учасник використав насильство чи погрозу його застосування як спосіб спонукання до вчинення правочину. Як зазначає Л.В. Калініна, насильство спрямовано насамперед на спонукання до вчинення дій, які б створювали видимість такої згоди, а не на отримання згоди на вчинення правочину, якої бути не може. Звичайно, для насильника важливо отримати підпис під договором, підпис під заявою, актом, іншими документами, необхідними для того, щоб правочин уважався вчиненим [13, с. 281].

С.В. Герасимовський щодо правочинів, учинених під впливом насильства, зазначає, що одна сторона має намір укласти відповідний правочин і за допомогою третіх осіб або своїх неправомірних дій примушує другу сторону укласти цей правочин, тобто нав'язує свою волю [10, с. 43]. Отже, на думку автора, укладення правочину, вчиненого під впливом насильства, також є зловживанням свободою договору. Доведенням цього є врахування таких моментів:

1) наявність певних договірних правовідносин, які тягнуть за собою виникнення, зміни чи припинення певних прав та обов'язків;

2) спонукання до вчинення правочину відбувається шляхом застосування щодо однієї зі сторін іншою стороною насильства чи погрози застосування насильства, що є неправомірною дією з погляду законодавства, а також моральних норм;

3) під час учинення такого правочину порушуються права й інтереси однієї зі сторін, а в деяких випадках і третіх осіб, що є виходом за межі, передбачені цивільним законодавством;

4) застосування насильства чи погрози його застосування до однієї зі сторін або її близьких здійснюється з умислом з боку іншої сторони;

5) насильницькі дії або погроза їх застосування мають певну мету, а саме: власне вчинення правочину, завдання шкоди правам та інтересам однієї зі сторін, отримання певної вигоди для другої сторони в разі укладення правочину.

З огляду на вищеведене, зловживання свободою договору в правочинах, учинених під впливом погрози та насильства, полягає в такому: одна зі сторін за допомогою застосування насильства чи погрози його застосування з метою отримати певні матеріальні чи нематеріальні блага навмисно примушує другу сторону до укладення правочину, вчинення якого вона не бажає. Цим самим одна зі сторін порушує право другої сторони на вільне укладення договору, тобто тут наявне порушення принципу свободи договору.

Отже, свобода договору тісно пов'язана з внутрішньою волею суб'єктів цивільних правовідносин і реалізація цього принципу прямо залежить від певних вольових процесів учасника договору. Порушення свободи договору призводить до вчинення правочину, який не відповідає справжній волі одного чи кількох сторін у договорі. Отже, більшість правочинів з вадами волі є яскравим прикладом зловживання свободою договору. У цьому випадку виняток становлять ті правочини з вадами волі, які вчиняються без певного умислу з боку всіх його учасників. Цій проблемі не приділено достатньо уваги з боку науковців, і тому вона потребує більш поглибленого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. С. 356.
2. Шестакова Е.В. Принцип свободы договора и кабальные сделки. Юрист. 2015. № 4. С. 17–22. URL: <http://narodirossii.ru/?p=9154>.
3. Скиданов К.В. Воля і волевиявлення в правочині: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2015. 285 с.
4. Длугош О.І. Недійсність правочинів з дефектами волі: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2013. 209 с.
5. Постанова Верховного Суду України від 06.04.2016 № 6-551цс16. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/C9D71FEC28D1921DC2257F96003B90A2](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/C9D71FEC28D1921DC2257F96003B90A2).
6. Беляневич О.А. Деякі питання застосування статті 233 Цивільного кодексу України. Вісник господарського судочинства. 2015. № 1. С. 105–155.
7. Кратенко М.В. Злоупотребление свободой договора: частноправовые и публично-правовые аспекты. Москва: Волтерс Клувер (Wolters Kluwer), 2010. 208 с.
8. Пермьяков А.В. К вопросу об определении понятия «обман» и его места в механизме гражданско-правового регулирования. Вестник Пермского университета. 2011. Вып. 2 (12). С. 130–139.
9. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. Москва: Бератор-Пресс, 2003. 576 с.
10. Герасимовський С. Правочини, вчинені під впливом насильства як вид оспорюваних правочинів. *Legae si Viata*. № 3. С. 41–43.
11. Вагин Я.Н. О некоторых аспектах сделок, совершенных под влиянием насилия и угрозы. Пробелы в российском законодательстве. 2014. № 5. С. 107–109.
12. Бахаева А. Окремі елементи вад волі та волевиявлення під час укладення правочинів. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2017. № 6. С. 80–84.
13. Калинина Л.В. Сделки, совершенные под влиянием обмана, насилия и угрозы. Современные проблемы управления и регулирования: теория, методология, практика: труды 2 Международной научно-практической конференции (23 января 2017 г.). Пенза, 2017. С. 280–282.